

Zuzanna Majerowicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

zuzanna.majerowicz@amu.edu.pl

ORCID: 0009-0005-5154-9938

Pamiętka z dawnych czasów i powód do dumy, czyli postrzeganie tradycyjnego stroju chazackiego przez członków zespołów regionalnych

A Relic from the Old Days and a Reason for Pride, or the Perception of Traditional Chazak Attire by Members of Regional Groups

DOI: 10.12775/LL.1.2024.008 | CC BY-ND 4.0

ABSTRACT: The text presents the perception of the traditional Chazak attire by two groups: the Regional Ensemble “Wisieloki” from Szymanowo and the Regional Ensemble “Chojnioki” from Chojno. Both groups are located in Chazy – a microregion near Rawicz in southern Greater Poland. These ensembles effectively cultivate and promote the musical traditions of this microregion and beyond. They have become an integral part of Chazy’s cultural heritage. Due to the decline in wearing the traditional costume in the 1970s, the members of these ensembles have become its sole users. In this text, I would like to discuss aspects concerning the appearance of the traditional Chazak costume, emphasizing its role as a carrier of cultural heritage. I will also present the actions taken by these ensembles to popularize knowledge about the elements of the costume.

KEYWORDS: Chazy, Chazak costume, regional assemblies, intangible cultural heritage

Wprowadzenie

Chazy to mikroregion na południu Wielkopolski obejmujący kilkanaście wsi w okolicach Rawicza. Pomimo że leżą na małym obszarze, dzielą się na tzw. Hazy Właściwe (Centralne) i Chazy Późne (sąsiednie wsie, które poprzez kontakt ze wsiami centralnymi, właściwymi, weszły w skład kultury chazackiej). Hazy Właściwe to obecnie siedem wsi, które jak się przypuszcza, założyli w XVI w. osadnicy pochodzący ze Śląska, tzw. Leśniacy. W kolejnych latach, na skutek wojen, na tereny te przybyli osadnicy z Hesji, którzy zmieszawszy się z Leśniakami, wyodrębnili własną kulturę, a z czasem przyjęli nazwę Haza-cy/Chazacy. Chazy Późne to wsie, które istniały już, kiedy Leśniacy przyszedli na tereny obejmujące rzeki Orłę i Dąbroczną, a które później poprzez styczność z ludnością chazacką (właściwą) przyjęły ich elementy życia, kultury i języka (Nowak 1970: 236). Pochodzenie nazwy mikroregionu, jak i sama pisownia nie zostały jednoznacznie wyjaśnione. W niniejszym artykule będę używała formy „Chazy” do zapisu całego mikroregionu oraz „Hazy Właściwe” i „Chazy Późne” do opisu konkretnych jego części. Przyjęcie takiego rozwiązania wynika przede wszystkim z mojego doświadczenia jako osoby zaangażowanej w ruch kulturalny na tym obszarze.

Przedmiotem moich rozważań jest postrzeganie tradycyjnego stroju ludowego, jaki użytkują członkowie dwóch zespołów regionalnych na terenie Chazów: Zespołu Regionalnego „Wisieloki” i Regionalnego Zespołu „Chojnioki”. Prywatnie jestem długoletnią tancerką i działaczką na rzecz drugiego z nich. Zainteresowanie tematyką stroju chazackiego jest spowodowane noszeniem go przeze mnie przy okazji różnych występów, przeglądów i konkursów, w których brał udział zespół. Temat ten jest mi zatem bardzo bliski. W niniejszym artykule będę powoływać się nie tylko na moje doświadczenie, ale przede wszystkim na relacje moich partnerów badawczych, którymi są członkowie zespołów Wisieloki i Chojnioki. Na terenie Chazów nie były prowadzone do tej pory odrębne badania etnograficzne dotyczące postrzegania stroju ludowego¹. Zatem moje analizy były pierwszymi w całości poświęconymi tej tematyce.

Materiał badawczy został zebrany podczas etnograficznych badań terenowych² przeprowadzonych w okresie od czerwca do grudnia 2022 r. Podstawo-

---

1 W 2023 r. została wydana publikacja *Chazy/Hazy – żywa tradycja w Wielkopolsce* Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Książka pod redakcją Arkadiusza Jełowickiego w sposób obiektywny i inkluzywny przedstawia mikroregion Chazy. Autorzy, którzy wzięli udział w jej tworzeniu, prowadzili własne badania terenowe, a także korzystali ze źródeł zastanych. Najważniejsze zakresy tematyczne książki to m.in.: historia ziemi zamieszkałej przez Chazaków, stroje ludowe w Chazach, folklor muzyczno-taneczny, gwara chazacka, obrzędy i zwyczaje oraz edukacja regionalna w Chazach (Jełowicki 2023). Pomimo wnikliwego opisu wyglądu stroju z I poł. XX w. i tego, jak wygląda współcześnie, w rozdziale na ten temat nie ma relacji osób, które obecnie go użytkują (Minksztym 2023a: 37–53).

2 Badania zostały zrealizowane ze środków konkursu grantowego Study@research przeznaczonego dla studentów UAM I roku studiów II stopnia lub IV roku jednolitych magisterskich, w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” (konkurs IDUB nr 049).

wym narzędziem była ankieta³, zawierająca dwa pytania otwarte oraz jedno zdanie, które ankietowani mieli rozwinąć:

- a) Z jakich elementów składa się damski i męski strój chazacki?
- b) Z okazji jakich wydarzeń ubiera Pani/Pan strój chazacki?
- c) Strój ludowy jest dla mnie...

Badania ankietowe przeprowadzone zostały na grupie 25 osób, z czego 15 stanowiły kobiety od 12 do 80 roku życia, 10 zaś mężczyźni w wieku 14–78 lat. Pokazuje to zróżnicowanie płci oraz wieku osób, które noszą strój chazacki. Wśród ankietowanych były spokrewnione ze sobą osoby – w zespole Chojnioki babcia oraz jej dwie wnuczki, a w Wisielokach mama wraz z dwojgiem dzieci. Członkostwo w zespole, a co za tym idzie noszenie stroju ma zatem wymiar międzypokoleniowy, ponieważ elementy kultury lokalnej i regionalnej są przekazywane potomkom. Integralną częścią badań była obserwacja uczestnicząca, która pozwoliła mi na dostrzeżenie sposobów użytkowania, przechowywania oraz prezentowania stroju na scenie. W tym celu w czerwcu 2022 r. uczestniczyłam w sumie w siedmiu próbach⁴ zespołów przygotowujących się na letnie koncerty oraz brałam udział w trzech wydarzeniach, podczas których zespoły prezentowały się w strojach ludowych. Były to: dożynki wiejskie w Chojnie (Bela 2022), prezentacja nowych strojów Zespołu Regionalnego „Wisieloki” w ratuszu w Rawiczu (Jędrzejczak 2022) i Jubileusz 45-lecia Regionalnego Zespołu „Chojnioki” zorganizowany w sali wiejskiej w Chojnie (Heluszka 2022). Będąc badaczką, członkinią Chojnioków i uczestniczką wyżej wymienionych wydarzeń, mogłam z perspektywy antropologicznej przeanalizować tematy i kwestie podnoszone przez członków obu zespołów regionalnych.

Strój ludowy w Chazach stał się jednym z przejawów przywiązania do kultury tradycyjnej, jej upowszechniania i promowania. Obecnie użytkują go tylko członkowie dwóch zespołów regionalnych. W artykule spróbuję odpowiedzieć na następujące pytania: 1) W jaki sposób członkowie tych zespołów, jako jedyni użytkownicy, postrzegają strój, w którym występują podczas koncertów? 2) Czym jest dla nich możliwość zaprezentowania tradycyjnego stroju chazackiego?

Członkowie dwóch zespołów na terenie Chazów są depozytariuszami tamtejszych tradycji jako elementu niematerialnego dziedzictwa kulturowego⁵. Zespół Regionalny „Wisieloki” organizuje potańcówki i wydarzenia związane z upowszechnianiem kultury chazackiej oraz wielkopolskiej, m.in. „Hazackie lato”, czyli cykl warsztatów dla dzieci i młodzieży, w skład którego wchodzi zajęcia ze śpiewu i gry na instrumentach, warsztaty kulinarne, zabawy i kino plenerowe. Chojnioki prowadzą zajęcia tańców regionalnych oraz lekcje regionalne dla szkół i przedszkoli z gminy Pakosław. Oba zespoły koncertują nie

3 Ankiety były przeprowadzone podczas prób zespołów. Uczestnicy odpowiadali na kartach, na których wydrukowano pytania.

4 Uczestniczyłam w pięciu próbach Regionalnego Zespołu „Chojnioki” i w dwóch próbach Zespołu Regionalnego „Wisieloki”.

5 Szczegółowiej o aktywności kulturowej członków dwóch zespołów regionalnych na terenie Chazów piszę w artykule „Wisieloki” i „Chojnioki” – *aktywność kulturowa mieszkańców Chazów w czasopiśmie „Dziedzictwo Kulturowe Wsi”* (Majerowicz 2022: 107–113).

Fot. 1. Zespół Regionalny „Wisieloki” podczas prezentacji nowych strojów w Muzeum Ziemi Rawickiej, październik 2022, fot. Zuzanna Majerowicz

tylko na terenie powiatu rawickiego, lecz także na wydarzeniach o zasięgu wojewódzkim (Zespół „Wisieloki” 2022a, 2022b; Regionalny Zespół „Chojnioki” 2023a, 2023b), prezentując szerokiej publiczności tradycje muzyczne i taneczne mikroregionu chazackiego (Majerowicz 2022).

Strój chazacki – od stroju ludowego do kostiumu scenicznego

Odzież ludowa, nazwana tak w drugiej połowie XIX w., informowała o statusie materialnym i społecznym jednostki, a także pozwalała określić jej wiek i zawód. Poprzez wybór określonych elementów i zdobień strój pełnił szereg funkcji, m.in. estetyczną i magiczną. Ubranie odświętne, odróżniające się od codziennego, zakładano tylko na specjalne okazje. Za jego pomocą wyrażano nie tylko upodobania estetyczne, lecz także przynależność do określonej grupy. Strój ludowy był (i w wielu regionach nadal jest) istotnym wyróżnikiem tożsamości lokalnej i regionalnej, dzięki któremu manifestowano przywiązanie do tradycji (Fryś-Pietraszkowa 1988: 134–171).

Pierwszy opis stroju chazackiego pochodzi z XIX w. i zawdzięczamy go Oskarowi Kolbergowi:

Mieszkańcy tutejsi, Chazaki, noszą sukmany długie po kostki, surdutową robotą, z wykładanym niezbyt szerokim kołnierzem, z granatowego lub błękitnego sukna z czarnymi guzikami i czerwoną w czarne kraty podszewką. Pod sukmaną jest kamizela także granatowa ze stojącym kołnierzem i czerwoną podszewką. Spodnie długie, sukienne. Chustka na

Fot. 2. Regionalny Zespół „Chojniki” podczas jubileuszu 45-lecia swojej działalności, grudzień 2022, fot. Piotr Kulka

szyji czerwona lub różowa. Na głowie kapelusz filcowy niski z wążkiem skrzydłem lub czapka barania z różową wstążką. Parobcy na co dzień kładą czerwone (czarno-kropkowane) krótkie jakic⁶ na także kamizelki błękitne, sukienne o świecących guzikach. Spodnie w buty.

Kobiety zameżne mają na głowie czapkę białą lub kolorową z uszami i obrąbkami, przewiązaną nad czołem chustką fijałkową lub innej barwy, a czapka podwiązana pod brodą szerokimi białymi bandami⁷. Kabat⁸ mają sukieny, granatowy, a na niego przewiązują czerwoną chustkę. Spódników⁹ kilka kolorowych, bufcistych (nadętych), a na nich szeroki i długi biały lub jasny fartuch. Dziewczęta mają na głowie małą białą kapkę¹⁰, niezakrywającą od przodu włosów, związaną pod szyją na szerokie bandy, a z tyłu dwa warkocz splecione w jeden, z czerwoną wiszącą na plecach wstążką. Na koszulę szerokimi rękawami i kryzami kładą ściskający kibić stanik z ciemnej materii z czerwonym obszyciem; na spódniku płócińkowym kolorowym przepasany jest fartuszek biały, czerwony, inno-barwny. Na co dzień kładą na płócińkowy spódnik (zwykle błękitny), podobnie jak mężczyźni, czerwoną jakę (kaftan), a na głowę czerwoną zarzucają chustkę (Kolberg 1961: 159).

6 Jaka – krótka marynarka.

7 Bandy – wiązadło wykonane z tiulu.

8 Kabat – część koszuli.

9 Spódnik – wielkopolska nazwa spódnicy.

10 Kapka – mały czepek.

W następnych latach żaden badacz nie podjął się przeanalizowania i szczegółowego opisanego stroju chazackiego¹¹. Dopiero w 2023 r. powstała publikacja etnologiki Joanny Minkszty (2023b), w całości poświęcona opracowaniu ubiorów noszonych w Hazach Właściwych w połowie XX w. Do książki została dołączona instrukcja szycia oraz wykroje stroju zamężnej kobiety i żonatego mężczyzny autorstwa Ewy Filipak.

Ponieważ współczesne stroje chazackie noszone przez członków zespołów regionalnych są najbardziej zbliżone do tych z początku XX w. i lat międzywojennych, moje rozważania dotyczą ubioru właśnie z tego okresu¹². W tym celu opieram się głównie na inwentarzach muzealnych, z którymi zapoznałam się podczas kwerendy¹³ w Muzeum Okręgowym w Lesznie, oraz na własnej wiedzy, wynikającej z kilkunastoletniego angażowania się w amatorski ruch artystyczny na obszarze Chazów.

Kobięcy strój chazacki składał się z gorsetów – *serdaków* (lub tzw. *sznurówek*), zapinanych na haftki i u dołu zakończonych *kiszka mi*¹⁴, które były wypychane szmatami. Panie ubierały także *jak*, występujące najczęściej w kolorze czarnym. W zależności od pory roku i przeznaczenia różniły się krojem i materiałem (mógł to być np. plusz lub aksamit) (Minkszty 2023a: 46). Obficie marszczone spódnice miały pod spodem wiele halek (wśród nich czerwoną, obszytą czarną tasiemką i czarnym haftem, zakończoną *zabkami piekielnicę*). Dominujące kolory w stroju damskim to bordo, granat i brąz. Podczas chłodniejszych dni kobiety mogły ubrać na głowy chustę szalową. Była to kwadratowa chusta wykonana z wełny, zdobiona frędzlami. Ponadto kobiety nosiły wyszywane *czepki*, *kryzy*¹⁵ i *fartuchy* z tiulu lub batystu. Inspiracją do stworzenia wzoru hafciarskiego były motywy roślinne i kwiatowe oraz zjawiska przyrodnicze (np. płatki śniegu). Stosowano także wzory geometryczno-kwiatowe i *zygzaki*. Co do zasady chazackie hafty wykonywane były nićmi w kolorze białym. Wyjątek stanowiła czerwona *halka piekielnica*, do ozdobienia której można było użyć czarnych nici.

Mężczyźni na płóciennie koszule zakładali *westki*¹⁶ z błyszczącymi guzikami i ciemne *marynarki*. Nosili także długie, podszyte czerwonym sukniem i *sfałdowa-*

11 Od lat 60. XX w. strojowi chazackiemu i jego elementom poświęcano krótkie i ogólne opisy (np. Jędraś 1988: 31–35; Chmielowski 1995; Gadomski 1995; Bazielić 1997: 153; Lipok-Bierwiczona 2016: 199; Tomaszewska 2020; Hamielec, Miara 2022: 35). Powstawały także publikacje na temat haftu (Chmielowski 1983; Brzezińska 2019).

12 Należy jednak zaznaczyć, że ubiór noszony przez zespoły nie jest idealną kopią stroju z tych lat (por. Minkszty 2023a: 53).

13 Przeprowadziłam także w kwerendy w Państwowym Muzeum Etnograficznym w Warszawie, gdzie zapoznałam się z dokumentacją fotograficzną, na której znajdował się strój z okolic regionu chazackiego (z miejscowości Pakosław), oraz w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi, gdzie miałam dostęp do oryginalnych strojów z Biskupizny, regionu położonego około 30 km na północ od Chazów.

14 Kiszka – wałek wypchany szmatami lub watą przyszyty u dołu gorsetu.

15 Kryza – tiulowy kołnierzyk.

16 Westka – kamizelka.

ne z tyłu czarne sukmany¹⁷. W wysokie buty, tzw. oficerki, wkładali spodnie bryczesy, na głowy zaś kapelusze z płaską główką (Lipok-Bierwiazczonek 2016: 199).

Pod wpływem mody miejskiej strój chazacki noszony był coraz rzadziej, aż do jego całkowitego zaniku. W latach 70. XX w. zakładały go jeszcze starsze kobiety, np. podczas nabożeństw kościelnych czy przy okazji dożynek. Powodem zaniku stroju był m.in. pochówek zmarłych w strojach tradycyjnych. Śmierć dla osoby głęboko wierzącej była ważnym wydarzeniem, dlatego też ubranie odświętnego stroju do trumny miało wielkie znaczenie. Ponieważ młodsze pokolenie nie nosiło już strojów wiejskich, nie przykładano też wielkiej wagi do zachowania ubiorów tradycyjnych dla potomnych. Stroje często były także niszczone lub palone, pozbywano się ubrań „po babciach”, bo jak mówiła jedna z członkiń zespołu Chojnioki, „zajmowały tylko miejsce w szafie”. O takich praktykach pisze także etnolog Karolina Dziubata (2016). W tekście dotyczącym stroju biskupiańskiego podała, że „większość Biskupian zmieniała wyposażenie swoich szaf, często na zawsze pozbywając się stroju regionalnego. Ten zaś trafiał najczęściej na strych, zostawał wyrzucony bądź palony w piecu”. Z powodu coraz częstszego ubierania się w odzież miejską mieszkańcy dwóch mikroregionów południowej Wielkopolski decydowali się na podobne działania i stopniowo zaprzestawali noszenia stroju tradycyjnego.

Przełomowym momentem dla stanu zachowania i wzrostu świadomości dotyczącej chazackich strojów ludowych było założenie w latach 70. XX w. dwóch zespołów, które wpłynęły na ich postrzeganie i upowszechnienie¹⁸. Zespół Regionalny „Wisieloki” powstał w Szymanowie w 1974 r. i od początku wykorzystywał elementy strojów regionalnych. Za odtworzenie ubioru odpowiedzialni byli Anna i Franciszek Brzeskotowie, którzy jako lokalni regionaliści badali kulturę tradycyjną Chazów. W czasie gdy Wisieloki zaczynały swoją działalność, Anna Brzeskot zachęcała starszych ludzi, by zamiast wykorzystywać strój chazacki do pochówku przekazywali go następnemu pokoleniu. O takiej sytuacji opowiadała kierowniczka Wisieloków:

Pani Ania mi mówiła, jak jeździła i do tego katalogu zbierała wzory, to panie tam na tych Chazach starsze nie chciały jej żadnego czepek dać. One chciały być do trumny pochowane. I pani Ania, zawsze to powtarzam, tak je przekonywała, że tam jakiś czepek uratowała, jakieś wzory starała się odwzorować i tłumaczyła, że Matka Boska też w chustce chodziła. Więc do trumny, jak pani w chustce będzie pochowana, to pani uratuje to dobro i tutaj ten region z tytułu właśnie ubioru, tych haftów odtworzenia dla pokolenia i w ogóle, no to będzie super. I tak kilka pozycji się udało, ale tak to do trumny poszły¹⁹.

17 Sukmana – płaszcz.

18 Poprzez „upowszechnienie” mam na myśli ukazanie stroju młodszemu pokoleniu, które zanim wstąpiło do zespołu, nie znało stroju chazackiego.

19 Wszystkie cytaty pochodzą z wywiadów oraz ankiet przeprowadzonych w ramach własnych badań etnograficznych.

Ze współczesnej perspektywy antropologicznej, w której badania przebiegają na zasadzie partnerstwa i poszanowania tradycji, takie działanie mogłoby być uznane za nieetyczne. W latach 70. XX w. Anna Brzeskot robiła wszystko, aby ochronić elementy strojów, mimo że miało to wpływ na późniejsze wybory dotyczące ubierania osoby zmarłej. Dla regionalistki tradycyjny strój był na tyle ważny, że chciała go uchronić przed włożeniem do trumny. Dla mieszkanki Chazów ubiór był istotny dlatego, że pragnęły być w nim pochowane. Postawa tych drugich może być wynikiem głębokiego przywiązania do kultury i tradycji, ponieważ koniec życia był kluczowym rytuałem przejścia (obok np. chrztu i małżeństwa).

Regionalny Zespół „Chojnioki” zaczął działalność w Chojnie w 1978 r., choć w strojach regionalnych zaczął występować dopiero po dziesięciu latach, za namową Anny Brzeskot. Elementy strojów, w jakie ubrane były kobiety (m.in. czepki oraz fartuchy), zostały odziedziczone po ich babciach i starszych mieszkańcach Chojna. O charakterystycznym zwyczaju wkładania czepków do trumien opowiadała kierowniczką zespołu:

My miałyśmy trochę tych czepków, bo przecież nasze babcie [je miały – Z. M.]. Niektóre się pochowały w tych czepkach w trumnie. Moja koleżanka mówiła, babcia jej miała tyle czepków, bo miała 3 czy 4. Jeden miała na głowie, a 3 włożyli jej do trumny, żeby już za nią poszły na drugi świat. Mówi, szkoda, bo rzeczywiście byłaby to piękna spuścizna po takich babciach. Ale zachowały się, parę czepków się zachowało.

Moja partnerka badawcza tłumaczy, że członkinie zespołu miały w swoich zbiorach czepki, było ich jednak niewiele. Było to spowodowane ubieraniem zmarłej osoby do pochówku w strój odświętny. Do trumny dodawano także resztę garderoby, ponieważ rodzina nie chciała zachować dla siebie elementów przestarzałego ubioru.

Dzięki propagowaniu kultury chazackiej przez oba zespoły tradycyjnej odzieży noszonej na tym terenie zostało nadane nowe znaczenie – kostiumu scenicznego. Od momentu założenia zespołów strój chazacki zaczął pojawiać się na scenie i nie pełni już funkcji użytkowych w życiu codziennym, o czym mówi kierowniczką zespołu Wisieloki:

Ja nie spotkałam [się z tym], żeby ktoś poza zespołem nosił strój [...]. W zespole jest kilka historycznych elementów, ale to już jest odtwarzane wszystko. Zakładają [strój] na czas obrzędów, występów i świąt i muszą powiedzieć, że chętnie zakładają teraz. Już ta fala taka minęła tego prześmiewania i młodzież chętnie zakłada.

Z wypowiedzi mojej rozmówczyni wynika, że strój chazacki jest obecnie używany tylko przez członków zespołu, najczęściej w kontekście scenicznym²⁰. Zauważa ona także, że jest chętnie zakładany przez ludzi młodych, którzy czują się związani ze swoim dziedzictwem kulturowym i nie wstydzą się prezentowania go na scenie. W czasach, gdy powstawały Wisieloki, ciężko było namówić osoby młodsze do wstąpienia w szeregi zespołu, ponieważ bały się one wyśmiewania z powodu pochodzenia:

Jak jeszcze miałam dzieci na początku [w zespole], no to teraz są dorosłe osoby, ale oni przy dziadkach, rodzicach pięknie mówili gwarą. To mi nawet się bały później śpiewać w zespole w gwarze, bo się bały, że później będzie [to] wyśmiewane. No w ogóle był region wyśmiewany. Był bardzo wyśmiewany, dzieci nie chciały tańczyć w tych czasach. Jak zespół powstał z koła gospodyń, to nie było tak źle, ale jak powstawała grupa już dzieci, które tu chodziły do szkół, to już było gorzej. Bo też były wyśmiewane. Trzeba było bardzo dużo pracy w to włożyć, żeby dzieci wytrzymały [...], trzeba było nad tym pracować, żeby to nie zrażało ich. No zdarzało się, że odchodziły z tego powodu. Tak było też.

Z powyższej wypowiedzi wynika, że w latach 70. XX w. używanie gwary chazackiej wiązało się z wyśmiewaniem i prześladowaniami. Tańce, przyspiewki oraz tradycyjne stroje stały się tym, o czym mieszkańcy Chazów chcieli zapomnieć, ponieważ kultywowanie przejawów odrębności kulturowej było uważane za coś gorszego i wstydliwego²¹. Z czasem jednak, dzięki działalności i determinacji zespołów, zaczęło się to zmieniać. Strój, choć występuje obecnie tylko w formie kostiumu scenicznego, odgrywa ważną rolę w promocji regionu. Najświeższym przykładem jest zastosowanie wzorów haftu chazackiego na materiałach reklamujących gminę Rawicz (Urząd Miejski Gminy Rawicz b.d.). Strój tradycyjny i elementy wzornictwa nie są już powodem do wstydu, a co więcej – stały się wizytówką regionu i jego mieszkańców.

Jak wspomniałam wcześniej, pełny strój chazacki ubierany jest tylko przez członków zespołów regionalnych. Organizowane są jednak inicjatywy, podczas których także osoby niezwiązane z tymi grupami tanecznymi mogą poznać haft chazacki i nauczyć się go wyszywać. Takim przykładem są warsztaty w Muzeum Ziemi Rawickiej – w ich trakcie odtwarza się wzory hafciarskie z katalogu wydanego przez muzeum, zachowując w ten sposób technikę, jaką kiedyś zdobiono stroje (tzn. ścieg za igłą). Wśród uczestników warsztatów pojawiają się pomysły współczesnego nawiązania do haftu chazackiego, co ma

20 Zdarza się, że członkowie zespołów poza występami ubierają strój na uroczystości państwowe (np. Święto Niepodległości), a także z okazji świąt kościelnych; w 2022 r. trzy osoby z Regionalnego Zespołu „Chojnioki” uczestniczyły w strojach w procesji Bożego Ciała (Regionalny Zespół „Chojnioki” 2022, 2023c; Zespół „Wisieloki” 2023).

21 Było to częste zjawisko wśród mieszkańców wsi całej Polski (por. Ignas 2013: 203; Dziubata 2016: 141).

związek z popularnym w kulturze masowej trendem, znanym jako etnodizajn. Jest to nurt, który inspirowane jest elementami ludowej kultury i jej konkretnymi wytworami, często pełniący funkcję dekoracji w nowoczesnych rozwiązaniach technologicznych. Projekty związane z etnodizajnem charakteryzuje przede wszystkim różnorodność używanych materiałów, zarówno tradycyjnych, jak i nowoczesnych, odmienne sposoby ich przetwarzania, a także zachowanie pierwotnej funkcji lub nadanie im nowego znaczenia (Brzezińska 2014: 62). Przykładem zastosowania etnodizajnu na warsztatach jest użycie motywu haftu chazackiego do ozdoby płaszcza, a także wyhaftowanie jednego ze wzorów na firanie. Tradycyjnie haft chazacki nie był używany do ozdabiania koszul męskich, jednak pojawił się pomysł, aby to zmienić i zastosować go w ten sposób. Oznacza to, że fascynacja elementami stroju chazackiego jest obecna w społeczeństwie. Zjawisko to może wkrótce rozwinąć się i spowodować coraz bardziej powszechne stosowanie wzornictwa chazackiego na ubraniach czy elementach dekoracyjnych mieszkań. Wskazuje na to stale wzrastające zainteresowanie warsztatami, ponieważ wciąż organizowane są ich kolejne edycje (Muzeum Ziemi Rawickiej b.d./b). Pod koniec 2023 r. w ramach warsztatów stworzono wystawę, podczas której uczestnicy mogli zaprezentować swoje dzieła, zarówno w formie tradycyjnej, jak i nowoczesnej (Muzeum Ziemi Rawickiej b.d./a). Takie działania wpływają na postrzeganie stroju chazackiego i wzornictwa regionalnego, który z przedmiotu wstydu stał się przedmiotem pożądanym, poszukiwanym, atrakcyjnym i włączonym w proces kształtowania tożsamości lokalnej oraz regionalnej.

Strój chazacki jako nośnik tradycji

Chcąc wykazać, jak postrzegają strój chazacki członkowie zespołów regionalnych, wykorzystuję pojęcie tradycji w kontekście znaczeń zaproponowanych przez Jerzego Szackiego (1971: 98–180). Socjolog wyróżnia trzy koncepcje tradycji: czynnościowe, przedmiotowe i podmiotowe, na podstawie których przeanalizowałam zgromadzony materiał badawczy. Używam tych znaczeń, ponieważ uważam, że nadal są aktualne i dzięki nim mogę odpowiedzieć na postawione pytania badawcze.

Aspekt czynnościowy opiera się na przekazywaniu dobra kultury, którym w tym przypadku jest strój chazacki. Powstanie dwóch zespołów regionalnych sprawiło, że lokalna społeczność na nowo odkryła tańce, przyśpiewki i obrzędy swojego regionu. Od tego momentu tradycje kulturowe Chazów są przekazywane głównie przez zespoły, a strój stał się symbolem przywiązania do własnego regionu, który można promować za jego pośrednictwem. Wzrastające zainteresowanie strojem wśród członków społeczności chazackiej przyczyniło się do jego nowego wykorzystania w edukacji, promocji i animacji kultury. Oznacza to, że nadal pozostaje istotnym i cennym elementem pomagającym w zachowaniu tradycji i ciągłości kulturowej (Tymochowicz 2020: 15, 19). Przykładem takich działań są inicjatywy organizowane przez Wisieloki i instytucje wspomagające zespół (np. Muzeum Ziemi Rawickiej, Fundacja Dudziarz), które aktyw-

nie propagują stroje i ich elementy. Podczas spotkania w ramach warsztatów „Hazackie lato” członkinie Wisieloków wraz z uczestnikami warsztatów przy rawickim muzeum przygotowywały hafty, które następnie miały być użyte do stworzenia nowych strojów dla zespołu. Innym przykładem przekazywania wiedzy o stroju i jego elementach jest działalność Stowarzyszenia „Co sie to porobi”, które statutowo wspiera grupę Chojnioki. Członkowie stowarzyszenia organizują warsztaty dla szkół i przedszkoli z gminy Pakosław, podczas których haft chazacki malowany jest na przedmiotach codziennego użytku (np. T-shirtach, torbach, latawcach, porcelanie). Zajęcia prowadzi rękodzielniczka Alicja Gniazdowska. Zainspirowana warsztatami „Etnodizajn dla każdego” w Muzeum Ziemi Rawickiej, w 2014 r. zaczęła tworzyć papierowe lalki ubrane w strój chazacki oraz kieliszki do jajek, kubki, filiżanki i talerze, na których widnieje wzór haftu (Gniazdowska 2020: 161–167). Dzięki takim działaniom uczniowie potrafią rozpoznać regionalny wzór, przedstawić go w formie rysunku, a także prezentować na ręcznie ozdobionych koszulkach, torbach i kubkach. W tym przypadku przekazywanie tradycji noszenia stroju chazackiego nie polega jedynie na byciu członkiem zespołu regionalnego. Elementy wzornictwa docierają do szerszego grona, stając się rozpoznawalne w regionie, także przez najmłodszych.

Ubiorowi noszonemu na tym terenie zostały nadane nowe funkcje, co składa się na aspekt przedmiotowy. Od momentu powstania obydwóch zespołów strój chazacki zaczął pojawiać się na scenie i noszą go tylko ich członkowie. Ważnym aspektem funkcjonowania stroju chazackiego jest przechowywanie go w domu i obowiązki związane z jego konserwacją i utrzymaniem w dobrym stanie. Po wstąpieniu do zespołu jego członkowie otrzymują komplet odzieży, o który muszą dbać: wyprać, wykrochmalić i wyprasować, a także w razie małych szkód i ubytków zacerować czy naprawić. Jest to praca wymagająca czasu, wiedzy i umiejętności, co odpowiada definicji niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W czasie, gdy prowadziłam badania, oba zespoły były w trakcie lub krótko po rekonstrukcji strojów chazackich. Kierownicy zespołu Wisieloki mogli w tym celu wykorzystać zbiory państwa Brzeskotów. Dzięki badaniom terenowym przeprowadzonym przez nich w latach 70. XX w. zachowało się około 40 wzorów haftów chazackich, które do dziś zdobią czepki, kryzy i fartuchy członkiń Wisieloków. Chojnioki za sprawą wsparcia Stowarzyszenia „Co sie to porobi” w 2021 r. zdobyły fundusze na zrekonstruowanie i uszycie strojów mieszkańców Chazów Późnych z początku XX w.²² Ubrania zostały odtworzone na podstawie starych zdjęć i zachowanych niektórych elementów (np. czepków i fartuchów). Badania zostały przeprowadzone przez wspomnianą już wcześniej Joannę Minksztym, która na tej podstawie opracowała dla zespołu opis ubioru odświętnego Chazów Późnych z pierwszej połowy XX w. Takie działania sprawiają, że członkowie zespołów nie muszą pojawiać się na występach w starych, znoszonych już strojach. Przyczynia się to do tego, że zainteresowanie strojem

---

22 Zadanie „Chazoki nie latusy – stroje dla Regionalnego Zespołu »Chojnioki«” zostało wykonane w ramach programu EtnoPolska 2021 ze środków Narodowego Centrum Kultury.

Fot. 3. Warsztaty hafciarskie organizowane przez Muzeum Ziemi Rawickiej i Zespół Regionalny „Wisieloki” w Zawadach, czerwiec 2022, fot. Zuzanna Majerowicz

regionalnym zwiększa się wśród osób spoza zespołów, ponieważ staje się on bardziej atrakcyjny dla publiczności i odbiorców zewnętrznych.

Przejawem podmiotowego aspektu tradycji jest stosunek członków zespołów do swoich strojów scenicznych. W skład obu grup wchodzi dorośli, a także młodzież i dzieci. Na podstawie sposobu rozwinięcia przez młodszych członków zdania „Strój ludowy jest dla mnie...”, umieszczonego w ankiecie, wyróżnić można trzy kategorie narracji:

- 1) uczestnictwo w zespole (np. „strój jest dla mnie wizytówką zespołu regionalnego”; „jest wygodny do tańczenia”);
- 2) doświadczenie stroju (np. „strój jest komfortowy”; „dobry”; „bardzo ciekawym ubiorem, w którym czuję się bardzo dobrze”; „strój jest dla mnie ładny, ciekawy i interesujący”);
- 3) pamięć („strój daje możliwość wkomponowania się w kulturę hazacką”; „jest powrotem do dawnych czasów”).

W swoich badaniach wzięłam pod uwagę również stosunek starszej grupy Chojnioki do stroju chazackiego. Niektórzy pamiętają jeszcze osoby noszące ten ubiór na co dzień. Uważają oni tradycyjny strój za:

- 1) element kultury i ich życia, która jest dla nich ważna, gdyż mogą się w niej spełniać (strój ludowy jest: „ważny”; „zaszczytem”; „powodem

Fot. 4. Warsztaty w Szkole Podstawowej w Chojnie, listopad 2022, fot. Monika Rybacka-Grzeškowiak

- do dumy”; „poprzez ubranie stroju ludzie niebędący członkami zespołu interesują się, oglądają i robią zdjęcia”; „czuję się odmieniona”);
- 2) element związany z dawnymi czasami, czyli jest on tym, co pamiętają ze swojego dzieciństwa (np. „reprezentuje dawne czasy przodków”; „wspomnienie dziecięcych lat – jak kiedyś byli ubrani dziadkowie”; „powrót do wspomnień”; „pamiętka z dawnych czasów”; „przypomina historie rodziny, tradycje oraz korzenie i pochodzenie”);
  - 3) przedmiot warty zachowania dla późniejszych pokoleń (np. „przedstawia kulturę ludową młodym pokoleniom, aby przypomnieć i zostawić pamięć po naszych pradziadach i aby kultywowali tradycje”; „bardzo bym chciała, aby moje dzieci i wnuki nosiły ten strój, żeby nigdy nie zapomniały o swoich korzeniach i tradycjach”).

Podsumowanie

Niematerialne dziedzictwo kulturowe odnosi się do praktyk, wiedzy, umiejętności, wytworów ludzkich oraz wydarzeń, które mają wartość dla danej społeczności i są przekazywane z pokolenia na pokolenie (UNESCO 2003). Głównym celem moich badań było wykazanie tego, w jaki sposób członkowie dwóch zespołów regionalnych na terenie Chazów postrzegają strój tradycyjny, w którym dawniej chodzili ich przodkowie, a dziś funkcjonuje on głównie jako kostium sceniczny. Badania wykazały, że poszczególne elementy ubioru funkcjonują

także poza kontekstem scenicznym. Organizacja warsztatów z haftu chazackiego przy Muzeum Ziemi Rawickiej i zajęć prowadzonych przez Stowarzyszenie „Co sie to porobi” w szkołach sprawia, że osoby niebędące członkami zespołów mają okazję zapoznać się z chazackim wzornictwem. Partycypowanie w tych wydarzeniach skutkuje tym, że uczestnicy nabywają wiedzę o tym, w jaki sposób mogą metodami tradycyjnymi wyhaftować wzór regionalny, a także rozwijają kreatywność poprzez stosowanie go na przedmiotach użytkowych, których dawniej nie ozdabiano motywami chazackimi.

Pierwszy wniosek wynikający z etnograficznych badań terenowych dotyczy tego, że strój ludowy jest przekąźnikiem tradycji wśród zespołów, co można zauważyć w wypowiedziach ich członków. Ciągłość tradycji i pamięci uwiadcza się także w najmłodszym pokoleniu – pozytywnie reaguje ono na swój strój regionalny i uznaje go za spuściznę po przodkach, o którą należy dbać i o której trzeba pamiętać. Noszenie przez członków wspomnianych grup stroju chazackiego stanowi wyraz więzi z własnym dziedzictwem oraz poczucia przynależności do wspólnoty zespołowej, lokalnej i regionalnej. Niebagatelną rolę odgrywają instytucje kultury, fundacje i stowarzyszenia wspierające zespoły w zdobywaniu środków na zrekonstruowanie i uszycie nowych strojów oraz aktywnie angażujących się w organizowanie działań edukacyjnych, kierowanych do społeczności lokalnych i regionalnych. Badania wykazały także, że pamięć o stroju funkcjonuje wśród członków obu zespołów, a podejmowane przez nie działania, takie jak zrekonstruowanie i uszycie ubioru, świadczą o chęci utrwalenia go dla kolejnych pokoleń.

Członkowie zespołów utożsamiają się ze strojem chazackim poprzez jego użytkowanie, przechowywanie w domach i dbanie o niego. Dzięki noszeniu go podczas występów, koncertów czy innych okazji odzwierciedlają swoje zaangażowanie i oddanie wobec tradycji chazackich. Stroje te są także nośnikiem historii i znaczenia kulturowego, z którym członkowie zespołów pragną się identyfikować. Równocześnie obydwie zespoły starają się zachować ich dobry wygląd poprzez regularne czyszczenie, konserwację i ewentualne naprawy. Dbają o to, aby ubiór był w jak najlepszym stanie, co przekłada się na ich atrakcyjność dla odbiorców. Członkowie zespołów często inwestują własne środki i pracę w pielęgnowanie i utrzymywanie we właściwym stanie swoich kostiumów, które przechowują i o które dbają. Jest to wyraz osobistego związku z kulturą chazacką i poczucia przynależności do tradycji.

Stroje tradycyjne są istotnym i niezastąpionym elementem współczesnego życia regionalnego, odzwierciedlającym i promującym wartości, tradycje i tożsamość społeczną. Poprzez noszenie strojów członkowie dwóch zespołów regionalnych na terenie Chazów wyrażają swoją przynależność lokalną i regionalną, manifestując przy tym tożsamość kulturową. Podczas występów scenicznych stają się reprezentantami własnej społeczności, która symbolizuje ich wartości i tradycje. Ważniejsze niż aspekty materialne staje się więc kryterium społeczne, związane z nadawaniem strojom wartości kulturowej, jako nieodłącznym elementem dziedzictwa kulturowego (Brzezińska 2013: 15–17).

BIBLIOGRAFIA

- Bazielich, B. (1997). *Strój ludowy w Polsce. Opisy i wykroje*. Fundacja Kultury Wsi.
- Bela, D. (2022, 15 sierpnia). *Mieszkańcy Chojna bawili się na dożynkach*. Rawicz24. <https://rawicz24.pl/wiadomosci/mieszkanicy-chojna-bawili-sie-na-dozynkach-zdjecia/Aq7csosp8u3CywJQ8Pno>
- Brzezińska, A. W. (2013). Strój ludowy – od biografii przedmiotu do tożsamości podmiotu. W: A. W. Brzezińska, M. Tymochowicz (red.), *Stroje ludowe jako fenomen kulturowy* (s. 15–24). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Brzezińska, A. W. (2014). Made in “Polish village” – modern ethno-design vs. traditional culture of Polish countryside. In W. Kuligowski, A. Pomieciński (eds.), *Art in contemporary cultural systems. Central and Eastern Europe* (pp. 49–62). Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Brzezińska, A. W. (red.) (2019). *Katalog wzorów haftów występujących na terenie Hazów*. Muzeum Ziemi Rawickiej.
- Chmielowski, S. (1983). *Katalog wzorów haftów występujących na terenie Chazów*. Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne.
- Chmielowski, S. (1995). *Słownik nazw i wyrażeń związanych ze strojem ludowym Wielkopolski*. Muzeum Okręgowe w Lesznie.
- Dziubata, K. (2016). Codziennosc, wstyd, atrakcja. Dzieje stroju biskupiańskiego. W: A. W. Brzezińska, M. Machowska (red.), *Biskupizna. Ziemia – tradycja – tożsamość* (s. 133–155). Gminne Centrum Kultury i Rekreacji im. Jana z Domachowa Bzdegi w Krobi.
- Filipiak, E. (2023). *Instrukcja szycia i wykroje. Strój mężatki i mężczyzny żonatego na Hazach Właściwych z I połowy XX wieku*. Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Gościnną Wielkopolska.
- Fryś-Pietraszkowa, E. (1988). Strój ludowy. W: E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kunczyńska-Iracka, M. Pokropek (red.), *Sztuka ludowa w Polsce* (s. 134–171). Wydawnictwo Arkady.
- Gadomski, S. (1995). *Strój ludowy w Polsce*. Fundacja Kultury Wsi.
- Gniazdowska, A. (2020). Edukacja regionalna dzieci w oparciu o chazacki strój ludowy z okolic Chojna. W: A. W. Brzezińska, A. Paprot-Wielopolska, M. Tymochowicz (red.), *(Re)konstruowane stroje ludowe jako znak manifestowania tożsamości lokalnej* (s. 161–167). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Hamielec, M., Miara, A. (2022). *Hazy. Mikroregion*. Muzeum Ziemi Rawickiej.
- Heluszka, G. (2022, 20 grudnia). *Już 45 lat pielęgnują regionalną kulturę, tradycję i obrzędy*. Rawicz24. <https://rawicz24.pl/kultura/juz-45-lat-pielegnuja-regionalna-kulture-tradycje-i-obrzedy/dH17HdtyczMtjsq7MoR7>
- Ignas, K. (2013). Strój przeworski na przykładzie kolekcji strojów ludowych Muzeum w Przeworsku a tzw. strój przeworski jako kostium estradowy zespołów folklorystycznych w regionie. W: A. W. Brzezińska, M. Tymochowicz (red.). *Stroje ludowe jako fenomen kulturowy* (s. 191–205). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Jełowicki, A. (red.) (2023). *Chazy/Hazy – żywa tradycja w Wielkopolsce*. Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.
- Jędraś, J. (1988). *Tańczą i śpiewają „Wisieloki” z Szymanowa*. Rawickie Towarzystwo Kulturalne.
- Jędraś, J. (2017). *O Chazach i Chazakach*. Urząd Miejski Gminy Rawicz.
- Jędrzejczak, W. (2022, 15 października). *Wykład i prezentacja nowych, pięknych strojów „Wisieloków”*. Rawicz24. <https://rawicz24.pl/kultura/wyklad-i-prezentacja-nowych-pieknych-strojow-wisielokow/EkH8AjFI6qOfxyWeyToT>
- Kolberg, O. (1961). *Dzieła wszystkie* (t. 10). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Lipok-Bierwiazzonek, M. (2016). Strój wielkopolskich Hazaków. W: S. Gadomski, B. Kubska, M. Lipok-Bierwiazzonek, M. Zych, R. Drewniak, *Polski strój ludowy (ze śląskim suplementem) w fotografii Stanisława Gadomskiego i Barbary Kubskiej* (s. 199–200). Muzeum Miejskie w Tychach.
- Majerowicz, Z. (2022). „Wisieloki” i „Chojnioki” – aktywność kulturowa mieszkańców Chazów. *Dziedzictwo Kulturowe Wsi*, 6, 107–113.

- Minksztym, J. (2023a). *Szorc, puertki i powrózek. Stroje ludowe na Chazach*. W: A. Jełowicki (red.), *Chazy/Hazy – żywa tradycja w Wielkopolsce* (s. 37–53). Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.
- Minksztym, J. (2023b). *W grubym szorc i w aksamicie. Strój Hazów/Chazów Właściwych*. Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Gościnnia Wielkopolska.
- Muzeum Ziemi Rawickiej (b.d./a). *Koronka i haft hazacki. Tradycja i nowoczesność*. Pobrano 15 lutego 2024 r. z: <https://muzeum.rawicz.pl/index.php/aktualnosci/124-koronka-i-haft-hazacki-tradycja-i-nowoczesnosc>
- Muzeum Ziemi Rawickiej (b.d./b). *Warsztaty rękodzieła*. Pobrano 15 lutego 2024 r. z: <https://muzeum.rawicz.pl/index.php/warsztaty-rekodziela>
- Nowak, H. (1970). *Gwary chazackie w powiecie rawickim*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Regionalny Zespół „Chojnioki” (2022, 16 czerwca). *Procesja Bożego Ciała w Golejewku*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbidoKxJ1nCDwKQ8RFKkSdTMCKTLh1w51YwKR6vPnVsC4ZABt8MMb2r877KFpiNbEP9bkl&id=100069630351006
- Regionalny Zespół „Chojnioki” (2023a, 3 czerwca). *Regionalny Zespół „Chojnioki” na IV Krajowe Dni Pola Sielinko 2023*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbido25UuKmZwGvER5nWh8EN7Ng2qdCAMNKUDFKiZynf3xe5fM4RVJ3GvJzstYFWGidSNdl&id=100069630351006
- Regionalny Zespół „Chojnioki” (2023b, 1 czerwca). *XX Świętogórskie Spotkanie Seniorów na Świętej Górze z udziałem „Chojnioków”!*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbido2RCsveWMubHHVrP8TdrENiDLtJ6S69gVvTheU2b3v2GBLvE4LsaYK5JyaaG6sonpl&id=100069630351006
- Regionalny Zespół „Chojnioki” (2023c, 11 listopada). *Z okazji Narodowego Święta Niepodległości „Chojnioki” śpiewają patriotyczne pieśni*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbido28FLHykVpNdgJBYn4tsLkMnzfRafL2nWDMJ3VDXNNSy2THhw4ZzHTGSHT2S3vefGkl&id=100069630351006
- Szacki, J. (1971). *Tradycja*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomaszewska, E. (red.) (2020). *Z głowy prababci – czepki, kopki, klapice..* Muzeum Okręgowe w Lesznie.
- Tymochowicz, M. (2020). Współczesne funkcje stroju ludowego. W: A. W. Brzezińska, A. Paprot-Wielopolska, M. Tymochowicz (red.), *(Re)konstruowane stroje ludowe jako znak manifestowania tożsamości lokalnej*. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- UNESCO (2003). Wencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. *Dziennik Ustaw*, nr 172, poz. 1018. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20111721018>
- Urbańska, J. (2015). Koniec kłękania przed tradycją – warsztaty etnodizajnu w Muzeum Ziemi Rawickiej. *Przegląd Wielkopolski*, 2(108), 74–75.
- Urząd Miejski Gminy Rawicz (b.d.). *Materiały promocyjne i publikacje*. Pobrano 15 lutego 2024 r. z: <https://rawicz.pl/informator/materiały-promocyjne/>
- Zespół „Wisieloki” (2022a, 21 sierpnia). *Wczoraj reprezentacja zespołu Wisieloki miała ogromną przyjemność brać udział w Dożynkach w Studziannej*. Facebook. <https://www.facebook.com/wisieloki/posts/pfbido231wsgGZhgfsDT24vk3H28YmDw4bT8hWXXM6m143UREmZs7whZ4Ec2fbQKShYUC9l>
- Zespół „Wisieloki” (2022b, 27 czerwca). *Wyjazd na odpust do kościoła św. Jana Jerozolimskiego za murami w Poznaniu*. Facebook. <https://www.facebook.com/wisieloki/posts/pfbidoVB6T4xE-zzWkzNoNpnBuzzra9xwSa5EsBXZ1H8C1wZuvETU73G6TATuedfmVDeJRnl>
- Zespół „Wisieloki” (2023, 4 listopada). *„Wieczornica patriotyczna” z okazji Narodowego Święta Niepodległości*. Facebook. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=85203598677358&set=a.540581007922859>